

УДК 811.161.2–81'373.611

**СЛОВОВІРНА МОРФОЛОГІЯ У ВЧЕННІ І. І. КОВАЛИКА ТА
ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВЕРБАТИВІВ**

Інна Демешко

*Центральноукраїнський державний педагогічний
університет ім. В. Винниченка,
кафедра української мови,
вул. Шевченка, 1, 25006, м. Кропивницький, Україна,
тел. (0522) 22-18-34*

Висвітлено внесок І. І. Ковалика в розвиток української словотвірної морфології. Розглянуто проблемні питання внутрішньосистемної організації словотвору в морфологічному аспекті, визначено класифікаційні принципи морфологічного аналізу девербативів. Визначено, що реконструкція вершинних дієслів словотвірних гнізд дає змогу правильно визначити напрямок словотвірної мотивації, морфологічний тип і встановити морфологічну модель.

Ключові слова: словотвірна морфологія, девербатив, словотвірне гніздо, морфологічна структура, напрямок словотвірної мотивації, морфологічний аналіз.

Постановка проблеми. Словотвірна морфологія належить до маргінальних галузей на межі словотвору й фонології, що вивчає зміни фонем у процесі словотворення, фонологічну структуру морфем і їхніх аломорфів. Опис словотвірної морфології девербативів сучасної української літературної мови з огляду на її функційний характер, також динамічні процеси в мові, зрушення, що відбулися в її корпусі протягом останнього часу, дає вагомий підстави визначення нових класифікаційних принципів морфологічного аналізу девербативів.

На сучасному етапі морфологічний аспект в аналізі словотвору досліджено у слов'янських, германських, балканських, тюркських мовах, однак у цих численних працях не досліджено надзвичайно важливих для мови питань, зокрема таких, як процедурні питання морфологічного аналізу, морфологічні особливості комплексних словотвірних одиниць, моделювання морфологічної структури комплексних словотвірних одиниць, визначення функціонального навантаження словотвірних одиниць та ін. На часі ґрунтовне вивчення як теоретичних, так і практичних питань, пов'язаних із поглибленням знань про особливості функціонування морфологічних перетворень, про їхню роль у структуруванні й групуванні словотвірних гнізд із вершиною-дієсловом; у визначенні правил зовнішньої видозміни компонентів словотвірної структури девербативів. Актуальність дослідження зумовлена відсутністю системного дослідження словотвірної морфології девербативів сучасної української мови.

В україністиці початку ХХІ ст. є тенденція до ускладнення досліджень зі словотвірної морфології, що зумовлено намаганням глибше проникнути в механізм функціонування морфологічного проміжного рівня мови загалом й кожної морфологічної трансформації зокрема. Це виявляється передусім у зверненні дослідників до вивчення морфології словотвірної парадигми і словотвірного гнізда. Зазначимо, що в українській мові, незважаючи на численні праці з морфології, й досі потребує подальшого опрацювання й уніфікації термінологія і проблеми морфологічного аналізу

похідних. На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних засадах. Питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови.

Мета статті – проаналізувати внесок І. І. Ковалика в розвиток української словотвірної морфології, розглянути проблемні питання внутрішньосистемної організації словотвору в морфологічному аспекті.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) проаналізувати внесок ученого в розвиток української словотвірної морфології; 2) розкрити внутрішньосистемну організацію словотвору в аспекті морфології через таксономію її конститутивних одиниць; 3) розглянути складні випадки морфологічного аналізу девербативів у структурі словотвірних гнізд; 4) зазначити перспективи дослідження віддієслівних похідних. Ці завдання можна розв'язати, з'ясувавши напрями словотвірної мотивації у словотвірному гнізді, у нашому випадку – з вершинним дієсловом, і проаналізувавши мотиваційні відношення. Аналіз співвідношень компонентів немотивованої частини значення мотивованих слів і значень словотвірного форманта дозволяє виявити семантичні властивості форманта. Для вивчення цих проблем залучені не тільки загальноживані слова, а й оказіональні утворення. Залучення оказіональних утворень допомагає визначити ступінь продуктивності форманта, словотвірного типу, а також визначити семантичні обмеження, зокрема, можливість утворення слів з відповідним формантом (того чи того словотвірного типу), омонімію вершинних дієслів і словотворчих засобів.

Матеріалом для дослідження послуговували 2014 самостійно укладених словотвірних гнізд з вершинним дієсловом із використанням тлумачних, діалектних, словотвірних, морфемних, етимологічних словників.

У сучасному українському мовознавстві в межах словотвірної морфології досліджено основи теорії морфологічного опису (В. О. Горпинич), проблеми аглютинативності в словотворенні, сполучуваності на морфемних швах (Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська), закономірності реалізації морфологічних явищ у системі словотвору (К. Г. Городенська, М. В. Кравченко), морфологічні процеси в системі іменників (Л. І. Комарова, Л. О. Кондакова) і словозміни дієслів української мови (І. В. Козленко), морфологічні модифікації у процесі словозміни та словотворення прикметника (Л. В. Асіїв).

На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфологічних процесів у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. (Н. П. Русаченко), дериваційної морфології російських говорів (О. Г. Антипов), типологічному аналізу морфології неспоріднених мов (старогрецької, латинської, германських мов) (Н. І. Даниліна). Фактична база морфології поповнюється описом мовних систем і їхніх фрагментів (О. М. Вольф, Д. Б. Очирова, В. Піреллі, М. А. Рибаків, І. М. Рябов, В. Ф. Сухопар, М. М. Шабанов та ін.). Водночас, питання словотвірної морфології віддієслівних дериватів в українській мові ще не досліджено. Це зумовлює актуальність дослідження словотвірної морфології девербативів у синхронному аспекті з елементами етимологічного аналізу з метою вивчення особливостей морфологічних трансформацій словотвірних гнізд з вершинними дієсловами (нечленованими і членованими, питомими і запозиченими).

Проблему структурно-семантичної організації словотвірних гнізд (СГ) досліджували українські мовознавці І. І. Ковалик, Н. Ф. Клименко, В. О. Горпинич,

Є. А. Карпіловська, В. В. Грещук, М. І. Голянич, Н. Я. Тишківська, Л. І. Коржик, М. Ю. Федурко, Г. В. Пристай, О. В. Дияк, Н. В. Дьячок, О. Л. Гасько та ін., російські мовознавці О. М. Тихонов, О. А. Земська, Ж. Ж. Варбот, О. С. Кубрякова, І. С. Улуханов, В. В. Лопатін та ін. Словотвірне гніздо унаочнює словопороджувальну активність твірного слова, дає змогу сумістити перспективний підхід із ретроспективним, забезпечуючи цим повний опис словотвірних процесів. Тільки сформувавши віддієслівні СГ, можна переходити до їхньої морфологічної кваліфікації: установлення морфологічних типів, мегакласів, морфологічних моделей, з'ясувати, які словотворчі компоненти і засоби визначають морфологічну специфіку СГ. На сучасному етапі розвитку українського словотвору актуальна проблема морфологічного аналізу девербативів з вершинними дієсловами (нечленованими і членованими, питомими і запозиченими), оскільки ці похідні мають системну ієрархію і притаманні засоби вираження, які слугують пізнанню внутрішньо семантичної організації віддієслівних похідних.

Новітні наукові спроби спрямовані на визначення сутності і функціональної значущості словотвірної морфології, кваліфікації морфологічних засобів, аналіз функцій різних типів альтернатив, установлення детермінантів морфологічних перетворень у структурі похідних і встановлення морфологічних мегакласів відіменникових і віддієслівних СГ, визначенні функцій морфологічних моделей, залучених до процесів словотворення, установленні структурних типів СП ЛСГ іменників, дієслів, виокремленні зон СП за частиномовною належністю дериватів та ін. Морфологічний аналіз дає змогу вичленувати одиниці і зазначити модифікації (чергування), вплив на вибір і морфологічну позицію, структуру морфем, що перебувають у постпозиції, врахувати вплив твірного суфікса на твірну основу.

І. І. Ковалик розглядав мову як „загальну цілісну макросистему, якій підпорядковані різні рівневі системи (підсистеми), в тому числі і словотвірна система” [4, с. 24]. Учений зазначав, що „в межах словотвору певної мови всі словотворчі ресурси в цілому являють собою певну системну цілісність, яку можна погрупувати на відповідні видові системні підгрупи (мікросистеми): мікросистеми твірних основ, мікросистеми афіксів (суфіксів, префіксів) тощо” [4 с. 26]. Учений з'ясував взаємозв'язок первинного і вторинного кореня слів, схарактеризував структуру афіксів, зауваживши, що афікси не мають самостійного лексичного значення, але функціонально багатозначні, що кожен окремо взятий афікс має абстрактний характер. Основною функцією афіксальних елементів І. І. Ковалик визначив словотворчу функцію, зауваживши, що афікс може виконувати й інші функції – класифікаційну, семантичну, уточнювальну, оцінно-стилістичну та інші. „Залежно від виду словотворчих ресурсів маємо відповідні способи словотворення, у сфері яких закладені готові мовні будівельні резерви, які стають живими елементами нових слів” [4, с. 26].

Закладаючи основи української дериватології, І. І. Ковалик звернув увагу й на морфологічний аспект, що супроводжує словотвірні процеси. Учений наголошував, що „морфологія – лінгвістична дисципліна про фонемний склад і порядок морфем та про правила морфемосполучень при словотворенні” [5, с. 8]. Морфологія – це вчення про систему морфем і морфемну комбінаторику морфем [5, с. 12]. Зокрема, він наголосив, що „Словотвірна будова мови має, безсумнівно, системний характер”. ... у межах кожної частини мови існує власна своєрідна система використання різних способів творення слів і різні словотвірні ресурси [5, с. 13]. І. І. Ковалик відмовився від використання терміна „інтерфікс”, зазначаючи, що „усі подібні елементи є складовими і невід'ємними частинами полі морфемних суфіксів, що постали внаслідок словотвірного перерозкладу морфем”. Мовознавець зауважував, що цей термін „має реальне застосування лише до поєднаних

голосних у композитах” [5, с. 20]. „У процесі творення слів за допомогою суфіксів у певних умовах відбувається усикання іменникових, прикметникових та дієслівних основ. Процес усикання твірних основ зумовлюється тенденцією до усунення нагромадження голосних і приголосних на морфемному шві” [5, с. 25].

У сучасній україністиці актуальним і донині залишається вивчення словотвірної системи як гніздової організації, оскільки вивчення структурно-семантичної організації словотвірного гнізда дає змогу визначити парадигматичні і синтагматичні відношення дериватів, сприяє перспективному і ґрунтовному аналізу процесу словотворення, супутніх словотворенню морфологічних явищ для системного підходу до вивчення дериваційної структури похідних. В українській дериватології узагальнення результатів вивчення словотвірних гнізд окремих коренів стало створення відповідних лексикографічних праць – Є. А. Карпіловська „Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями” (2002 р.), Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк „Шкільний словотвірний словник сучасної української мови, (2005 р.). На часі укладання гніздового словника ще не досліджених коренів (основ). Саме цей чинник сприяв вибору об’єктом дослідження словотвірні гнізда з вершинними дієсловами, вивченню морфологічних закономірностей у процесі творенні девербативів вербативної, субстантивної, ад’єктивної та адвербіальної зон.

Оскільки морфологія займає проміжний рівень між фонологією і морфологією, то виникає складна залежність морфологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу. „...Чим більш автономний статус вона (морфологія) набуває, тим більш очевидною стає залежність морфології від результатів морфологічного і словотвірного аналізу” [8, с. 11], при цьому морфологічний опис набуває аналітичного характеру. Як відомо, словотвір – це функціональне поле мови, у якому тісно взаємодіють усі мовні рівні. Тому у процесі вивчення словотвірної морфології похідних потрібно диференціювати морфологічні явища, зокрема морфологічні альтернативи, що відбуваються при словозміні і при словотворенні [2, с. 79–104]. Оскільки центр частин мови формують іменники і дієслова як суто автономні знаки [1, с. 16], то ці центральні частини мови становлять певний науковий інтерес, адже саме „іменник і дієслово як основні частини мови мають розвинену морфологічну структуру і великі словотвірні можливості для поповнення словникового складу” [1, с. 47]. На сучасному етапі вивчення словотвірної морфології пильнішої уваги потребує дослідження девербативів з питомими й іншомовними коренями (основами), питання адаптації запозичених лексем, особливості сполучуваності іншомовних кореневих морфем із суфіксальними морфемами (питомими, запозиченими).

Під час творення девербативів загальною морфологічною операцією є усичення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, у комплексі з іншим морфологічним засобом (консонантні чергування на морфемному шві, вокалічні – у кореневій морфемі, інтерференція, інтерфіксація виявлена при творенні складних слів, між кореневими морфемами). Кожна конкретна морфологічна трансформація у фонемному вияві основних (кореневих) та афіксальних морфем у процесі їхньої взаємодії відбувається за наявності певних умов. Під час творення девербативів субстантивної та ад’єктивної зон переважають комплексні морфологічні операції (охоплюють два і більше видів морфологічних операцій). Трансформації зазнають зазвичай кінцеві консонанти кореневих морфем. Процес деривації уможливають морфологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну. Важливим морфологічним засобом слугує усичення дієслівної фінали, консонантні і вокалічні альтернативи, зміна наголосу. Зазначені

морфонологічні трансформації використовують здебільшого комплексно. Консонантні морфонологічні альтернативи необхідно описувати для кожного морфонологічного класу приголосних (губних, язикових (передньо-, задньоязикових), фарингальних). Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачувати вплив форманта на мотиватора, поведінку приголосних унаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта. Уведення до словотвірної морфонології поняття словотвірне гніздо дає змогу вивчати словотвір як ієрархічну систему, а не лише сукупність похідних, визначати і прогнозувати морфонологічні процеси в контактній зоні. Морфонологічну кваліфікацію СГ визначають: морфонологічна структура, морфонологічна позиція, морфонологічна трансформація і морфонологічна модель. СГ з вершинними дієсловами розподілено на морфонологічні мегакласи на основі морфонологічної трансформації, яка маркує морфонологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначає морфонологічну специфіку кожного морфонологічного мегакласу.

У процесі еволюції мови словотвірні гнізда поповнюються девербативами-неолексеми на позначення: 1) назв осіб: *відроджувальник, впроваджувач, грантодавець, державолобець, апелювач, зцілювач, пожертвувач, пильнувач, паркувальник, перегінник, рекламолюб, виструнченець: А що ж ми? Де ж наші державотворчі, державочинці, державолобці?* (Є. Дудар); 2) опредметнених дій (станів): *лобіювання, всезрівнялівка, трубоподіл, почутини, словотеча: Згадуєш телебалаканину напередодні: „У Брюсселі zostалися задоволеними оглядинами”.* *Хочеш бути задоволеним ще й почутинами* (Є. Дудар); 3) конкретних понять: *рубанець: Кодовані рубанці* (титри до сюжету). Межі словотвірних гнізд рухомі, адже під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників СГ можуть поповнюватися новими словами (пор. *автоперевізник, апелювач, виступовець, пікетувальник, пролазництво, форматорка, доїльник; україновиховання, світлописець, мандотносець, брудопомазання, юрмоутворення, шанолубний, духозрушення, берегоукріплення, заставоутримувач, кулевловлювач, доносочисання*) [6]. Заповнення СГ з вершинним дієсловом передбачуване, системне, але обмежене у вираженні семантичних функцій, що властиве для стилістично маркованих девербативів: *А що має спільного з елементарними принципами наукової етики й високими стандартами західної науки доносочисання чи систематичне поливання брудом, що його практикує Г. Грабович із однодумцями* (ЛУ, 49–50, 2015, с. 3).

Враховуючи гетерогенний принцип класифікації частин мови (семантичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний), зазначимо, що похідні набувають вторинного значення, а стилістична маркованість, оказіональність теж зберігають напрям мотивації, якщо похідні мають афіксальні показники. Системне вивчення словотвірної спроможності певного лексико-граматичного класу дає змогу простежити взаємозв'язок між смисловими структурами твірної і похідної одиниць, передбачити утворення дериватів, установити інвентар словотворчих засобів для експлікації його, виявити системні відношення (синоніміїні, омоніміїні) між похідними, напрямок словотвірної мотивації, проаналізувати морфонологічні зміни у процесі поєднанні різного типу фіналей твірних дієслівних основ зі словотворчими засобами, відобразити динаміку словотвірного процесу та окреслити певні закономірності дериваційних процесів, зумовлює необхідність створення типології словотвірної морфонології з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник.

Результати морфонологічного аналізу засвідчують, що в кожного з морфонологічних мегакласів (із нечленованими і членованими основами вершинних дієслів СГ) найактивнішим є перший ступінь словотворення, який характеризується найбільшим розмаїттям морфонологічних моделей, а на другому й наступних –

морфологічна активність згасає, що виявляється в якісних і кількісних характеристиках: кількісному зменшенні задіяних морфологічних моделей та в їхньому типізованому характері. Омонімічні кореневі морфеми притаманні здебільшого питомим лексемам. У морфологічних трансформаціях простежується не лише засіб формальної сумісності морфем, що супроводжують процес словотворення, а й передачі певної інформації, виконанні певних функціональних ролей. Адже морфологічні засоби інформують про формальні властивості поєднаних у дериваційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі суфікса), про покладову організацію твірної основи, про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції словотворчих засобів, диференціювати утворення від питомих і від запозичених слів певного граматичного класу.

Створення типології словотвірної морфології словотвірних парадигм девербативів з опертям на словотвірні гнізда потребує аналізу словотвірного потенціалу слів, зокрема вивчення природи відповідних зон похідних (вербативної, субстантивної, ад'єктивної, адвербіальної), що передбачає вивчення словотвірних спроможностей похідних, адже ця проблема досить актуальна під час системного вивчення словотвору української мови. На нашу думку, ці терміни варто диференціювати. Термін „зона” словотвірної парадигми використовуємо як видовий по відношенню до терміна „блок”, тобто як позначення структурних і семантичних позицій у складі словотвірної парадигми. Підтримуємо думку О. М. Тихонова, що словотвірне гніздо має чітко визначену структуру, і в основі „побудови гнізд лежить принцип ієрархії, принцип послідовного підпорядкування одних одиниць іншим” [7, с. 36]. Наголосимо, що до складу словотвірного гнізда входять слова, що мають спільний лексико-семантичний варіант, матеріальним виразником якого є коренева морфема. Межі словотвірних гнізд рухомі. Адже під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників гнізда можуть поповнюватися новими словами (пор. *відроджувальник*, *пікетувальник*, *впроваджувач*, *апелювач*) і втрачати деякі значення слова, коли вони переходять до пасивного складу лексики, втрачаючи смислові зв'язки (пор. *дати* і *продати*, *вити* і *розвити*).

Досить актуальним залишається питання мотивації для словотворення, оскільки співвідношення мотиватора і мотивата становить сутність дериваційного процесу і дериваційного механізму. Урахування структурних і семантичних особливостей похідного дозволяє виявити твірне слово. Відсубстантивне походження ряду дієслів підтверджують морфологічні процеси (морфологічні альтернативи на морфемному шві, зміна наголосу) спільнослов'янської та спільносхіднослов'янської доби. Напряму словотвірної мотивації дає змогу визначити походження лексичної одиниці. Наприклад, лексема *ліквідація* у „Словообразовательном словаре русского языка” О. М. Тихонова (1990), „Українсько-російському словотворчому словнику” З. С. Сікорської (1995) подається як віддієслівне утворення, а в „Кореневому гніздовому словнику української мови” Є. А. Карпіловської (2002) – це вершинне слово, від якого утворено похідне дієслово *ліквідувати*. Підтримуємо думку Є. А. Карпіловської, що лексема *ліквідувати* відсубстантивного походження, про це свідчить і походження слова *ліквідація* (< середньолат. *liquidatio* – закінчення справи < *liquidus* – вільний від боргів) (СІС, с. 593, ЕСУМ, 3, с. 260). До десубстантивів належать і похідні *грішити* (від *grīx*) (ЕСУМ, 1, с. 598), *жалкувати*, *жаліти* (від *жалъ*) (ЕСУМ, 2, с. 186), *лікувати* (від *лік-0²*, *лік(а)²* (засоби лікування)) (ЕСУМ, 3, с. 260), *мастити* (від *масть-0²* (мазь)) (ЕСУМ, 3, с. 410), *лишити* (похідне від *ліхъ*) (ЕСУМ, 3, с. 253), *ловити* (похідне від *ловъ*) (ЕСУМ, 3, с. 277), на це вказує етимологія цих слів. Етимологічний аналіз, крім структурного, сприяє з'ясуванню напряму мотивації і визначенню походження слова: перед нами дієслово чи відіменникове дієслово. Одним із важливих критеріїв

синхронної словотвірної похідності є перфективація спільнокореневого з іменником дієслова, якщо іменник має у своїй основі дієслівний префікс (Ж. Ж. Варбот, А. Мейє, К. Г. Городенська, М. В. Кравченко, О. Ф. Пінчук та ін.). Пор., *наказати* – *наказ*, *виступити* – *виступ*, *уявляти* – *уява* і под. Для відіменникових дієслів характерним є збереження в структурі дієслівних основ іменникових формантів, а для віддієслівних іменників – наявність в основі дієслова префікса. Отже, напрям мотивації визначають на основі семантичних і формальних засобів, що пов'язані відношеннями мотивації.

Під час виконання морфологічного аналізу потрібно враховувати питання множинності мотивації. Наприклад, девербативи на *-ець* (*переселенець*, *поповненець*, *обранець*, *посланець*, *закоханець*) (49), пов'язані з основами пасивних дієприкметників. Під час творення похідних відбувається усичення дієслівних суфіксів і розширення форманта. Дієслівні суфікси не так потужно використовують потенції фонологічної системи мови, але в системі віддієслівного словотворення основотвірний суфікс *-ува-* зазнає часткового усичення і в похідних та кшталт *кер-ів-ник*, *буд-ів-ник*, *прац-ів-ник*, *мандр-ів-ник* словотворчий формант становить суфікс *-ник*, оскільки компонент *-ів-* – аломорф основотвірного суфікса *-ува-*.

У процесі морфологічного моделювання виникають проблеми визначенням морфологічного типу. Наприклад, слова *везті* (недок. 1. *перех.* „Пересувати, переміщати якимсь транспортом кого-, що-небудь з одного місця на інше”. 2. *неперех.*, *безос.* „Щастити, фортунити”) (СУМ I, с. 316) і *возіти* (недок. *перех.* 1. „Переміщати, пересувати, доставляти кого-, що-небудь машиною возом і т. ін.” 2. „Волочити, тягати що-небудь”) (СУМ I, с. 724), *несті* (1. *перех.* „Узявши кого-, що-небудь якимсь що-небудь у руки або навантаживши на себе, переміщати, доставляти кого-, що-небудь машиною, возом і т. ін.”. 2. *перех.* „З великою швидкістю везти, пересувати кого-, що-небудь”. 3. *перех.* „Розносити, розповсюджувати, поширювати що-небудь”. 4. *перех.*, *перен.* Виконувати які-небудь обов'язки, доручення і т. ін.” (СУМ V, с. 390) і *носіти* (недок. 1. *перех.* „Те саме, що *несті* 1, 2, але з позначенням повторюваності, тривалості дії, що відбувається в різний час або в різних напрямках”. 2. *перех.* „Надягати на себе, мати на собі або при собі”. 3. *перех.* „Мати назву, ім'я; називатися”. 4. *перех.* „Мати, містити в собі, зберігати що-небудь”. 5. *перех.*, *безос.*, *розм.* „Ходити, їздити переважно багато, у багатьох місцях”. 6. *перех.* „Бути вагітною”. 7. *неперех.*, *чим*, *розм.* „Важко дихати, надуваючи груди, живіт, боки”) (СУМ V, с. 445) знаходяться на одному ступені деривації, але мають різні морфологічні типи, морфологічні мегакласи і морфологічні моделі. Чергування голосних /e/ – /o/ (*несті* – *носіти*, *везті* – *возіти*, *бrestі* – *бродіти*) успадковане ще від спільноіндоєвропейської доби. Хоч виникнення цього чергування викликане, ймовірно, акцентними причинами, воно ще на спільнослов'янському ґрунті стало засобом диференціації словотвірних категорій та граматичних значень. Первинна дієслівна основа творилася з /e/, а похідна – дієслівна чи іменна з /o/: **nesti* – **nositi*; **vezti* – **voziti*; **bresti* – **broditi* [3, с. 49–50]. До історичних (а не морфологічних) вокалічних чергувань належать і чергування /o/ – /a/. Пор., словотвірне гніздо, вершиною якого є дієслово *возіти*, складається із 183 похідних, які нерівномірно розташовані на ступенях деривації, а дієслово *везті* складається із 134 похідних, ці вершинні дієслова належать до різних морфологічних мегакласів, морфологічних типів (МТ), морфологічних моделей (ММ), які супроводжують реалізацію морфологічної структури. У словотвірному гнізді, вершиною якого є дієслова *возіти* (належить до СГ із членованими вершинними дієсловами) і *везті* (належить до СГ із нечленованими вершинними дієсловами на одиничну морфему {з}, {с}), виявлено неелементарні ММ, які супроводжують постання морфологічної структури субстантивної, вербативної, ад'єктивної зон. Основу цього морфологічного типу

становлять три- і чотиризонні нечленовані вершинні дієслова на одиничну морфону {з}, {с}, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м'якістю. У творенні девербативів субстантивної зони на **-ін'н'**, **-ій**, **-іль**, **-іж**, крім палаталізації, може відбуватися і зворотне чергування {с~д'}, {с~т'}: {с~т'} (9): *плетіти – плетіння, цвісті – цвітіння, мастіти – мастіння*; {с~д'} (8): *весті – ведіння, пр'ясти – прядіння; заместі – заметіль; кра́сти – крадіж*. Ці альтернації є диференційними ознаками у творенні девербативів МТ-2 таких регулярних неелементарних морфологічних моделей: ММ-1: Ун + С//С' + Ас (4 а. п.): *не́сті – не́с'-ін'н'(а), везти – вез'-ін'н'(а)*. ММ-2: У + С//Т + Ао (1 а. п.): *розкла́сти – розкла́дення, кла́сти – кла́д-к(а), пере́кла́сти – пере́кла́дення, зве́сті – зве́дення, кра́сти – кла́д-ен(ий), гря́сті – гряд-0(á) (с//д)*. ММ-3: Ун + С//Т' + Ас (4 а. п.): *цві́сті – цві́тіння, плес́ті – плес́тіння, замес́ті – замес́т'-іль (с//т'), весті – ведіння, густі – гудіння, кра́стися – крад'-ій, крад'-іж (с//д')*. Консонантна альтернація с//т' виникла ще на праслов'янському ґрунті внаслідок дисимілятивних змін. ММ-4: У + С//Т + Аф (1 а. п.): *і́сти – і́д-0(á) (с//д)*. ММ-5: У + Ас (4 а. п.): *грі́зти – гріз-у́н*. ММ-6: Ун + Ас (4 а. п.): *повзти – повз-у́н*. Отже, морфологічну структуру СГ МТ-2 визначають альтернації С//С', С//Т, С//Т', які уможливають взаємодію обстежуваних дієслівних основ із відповідними формантами і реалізовані в морфологічних моделях. Також СГ з вершинними слова **возіти** і **носіти** належать до членованих похідних морфологічного типу, основу яких становлять словотвірні гнізда з вершинами-дієсловами, для яких характерна альтернація консонантів за твердістю – м'якістю, переміщення наголосу на формант. Це переважно СГ, у яких вершина – питомі членовані дієслова на одиничну морфону {д}, {т}, {з}, {с}, {л}, {н}, {р} з основами на **-а-**, **-и-**.

Розгляд фактичного матеріалу, який представляє понад 2 тис. самостійно укладених словотвірних гнізд з вершинними дієсловами, дає підстави дійти висновку, що структуру словотвірних гнізд з вершинними дієсловами доцільно розглядати, враховуючи морфемну структуру (нечленовані / членовані), етимологію (питомі / запозичені), що дає змогу визначити морфологічні мегакласи, морфологічні типи, морфологічні моделі, словотвірні компоненти і засоби, що визначають морфологічну специфіку словотвірних гнізд, у яких похідні мають певну систему, ієрархію, притаманні засоби вираження, які слугують пізнанню внутрішньої семантичної організації девербативів.

Створення типології структурної організації СГ з вершинним дієсловом переконує в тому, що ММ СГ є визначальними у структурних трансформаціях конкретних і типових СП загалом, звідси – у морфологічних трансформаціях девербативів. Морфологічні характеристики похідного зберігають інформацію про структурно-семантичні перебудови питомих та іншомовних твірних основ і вплив на них інвентаря дериваційних засобів, властивих для відповідного словотвірного гнізда. Морфологічне моделювання девербативів певного синхронного зрізу досягатиме мети за умови урахування можливих морфологічних трансформацій похідних, встановлення аломорфів у певній мікросистемі; за таких умов синхронія відбиває динаміку системи – діахронію. Необхідно розрізняти фонетичні чергування від морфологічних. Словотвірна спроможність твірних основ залежить від їхньої семантичної структури, частиномовної належності твірному, ступеня словотворення (непохідні слова є словотвірно спроможніші, ніж похідні). Наявність такої кількості похідних свідчить про актуальність цих понять, регулярність використання зазначених похідних у сучасній українській мові.

В основі формування ряду дериваційних гнізд з вершинними дієсловами, які є генетично віддаленими, лежить взаємодія фрагментів лексико-семантичної системи.

Ступінь дериваційної й семантичної розбудови лексеми (дієслівної основи) є свідченням хронології вершинного слова у словотвірному гнізді.

Висновки. 1. Аналізуючи мовні явища, що перебувають у компетенції морфології, І. І. Ковалик використовував статичну модель морфологічного опису похідних з використанням діахронного елементу. 2. На словотвірну спроможність віддієслівних утворень впливає їхня функціонально-стильова характеристика: у загальномовних дієслів по-різному наповнені словотвірні зони словотвірної парадигми: це переважно всі чотири або три зони, у вузькоспеціальних дієслів – одна або дві словотвірні зони словотвірної парадигми. 3. Найбільш активно морфологічно марковано перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, оскільки вони входять до складу тризонних девербативів; на подальших ступенях морфологічні процеси згасають. 4. Морфологічна маркованість словотвірних гнізд залежить від його словотвірного потенціалу. 5. Для всіх девербативів загальною морфологічною операцією є усичення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції, у поєднанні з альтернаціями (переважно консонантними).

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфології девербативів убачаємо у встановленні морфологічних типів віддієслівних СГ у межах морфологічних мегакласів, з'ясуванні морфологічних трансформацій питомих та іншомовних дієслівних основ у творенні віддієслівних похідних, що уможливить опис морфологічної підсистеми сучасної української мови.

1. *Вихованець І. Р.* Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – Київ, 2004.
2. *Демешко І. М.* Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Таблиці, схеми : [навч. посіб.] / І. М. Демешко. – Кіровоград, 2013. – С. 79–104.
3. *Жовтобрюх М. А.* Історія української мови. Фонетика / М. А. Жовтобрюх, В. М. Русанівський, В. Г. Склярєнко. – Київ, 1979.
4. *Ковалик І.* Основні проблеми вчення про словотвір / І. Ковалик // Мовознавство. – 1970. – №10. – С. 22–29.
5. *Ковалик І.* Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову / І. Ковалик // Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С. 5–57.
6. *Нелюба А.* Лексико-словотвірні інновації. 2012–2013 : [словник]. – [заг. ред. А. Нелюби] / А. Нелюба, Є. Редько. – Харків, 2014.
7. *Тихонов А. Н.* Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря современного русского языка : курс лекций / А. Н. Тихонов. – Самарканд, 1971.
8. *Толстая С. М.* Морфология в структуре славянских языков / С. М. Толстая. – Москва, 1998.

Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2017
доопрацьована 20. 06. 2017
прийнята до друку 15. 08. 2017

THE WORD-FORMING MORPHONOLOGY IN I. I. KOVALYK'S WORKS AND THE PROSPECTS OF STUDYING VERBAL DERIVATIVES

Inna Demeshko

*The Central Ukrainian Volodymyr Vynnychenko
State Pedagogical University,
Philology and Journalism Faculty, Ukrainian Language Department
vul. Shevchenka, 1, 25066 Kropyvnytskyi, Ukraine*

The article outlines the contribution of the scientist to the development of the Ukrainian word-forming morphonology. The article reveals the problem issues of intrasystem organization of word-formation in morphonological aspect; it defines new classificatory principles of morphonological analysis of verbal derivatives. It has been established that the reconstruction of vertex verbs of word-forming families gives a chance to determine the accurate direction of word-building motivation, morphonological type and morphonological model.

The morphonological characteristics of the derived word store the information about structural and semantic adjustment of native and foreign forming units and the impact of inventory of derivative means peculiar to the appropriate word-forming family on them.

Verbal derivatives acquire secondary meaning, then stylistic marking and occasional features also maintain direction of motivation if derivatives have affixal exponents.

The systematic study of the word-forming capacity of a certain lexico-grammatical class allows to trace the relationship between the semantic structure of forming and derived units, to foresee the formation of derivatives, to install the inventory of forming means for the explication of which it is necessary to identify systemic relationships between derivatives, to analyze morphonological changes while joining different types of final elements of forming verbs with word-forming means, to reflect the dynamics of word-forming process and to define certain regularities of word-forming process, it also predetermines the necessity of creating the typology of word-forming morphonology with reliance on forming unit as typologizing factor.

Key words: word-forming morphonology, verbal derivatives, word-forming family, morphonological structure, direction of word-forming motivation, morphological analysis.